

BAYRAMOĞLU, Sümeyra “Dil ve Anlam İlişkisi Bağlamında Mefhûmun Delâleti”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun 2018, Sayı: 5, ss. 33 - 52.

DİL VE ANLAM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA MEFHÛMUN DELÂLETİ

Sümeyra BAYRAMOĞLU*

Özet: Fıkıh usûlünde, İslam hukukunun ana kaynaklarından olan Kur’an ve sünnetin (nassların) lafızlarının ifade ettiği anlamlardan hüküm çıkarılması konusunda Hanefî mezhebinin alimlerinin benimsediği fukahâ yöntemi ile Şafî mezhebi ve diğer kelamcılarının benimsediği mütekellimîn yöntemi birbirinden farklı yollar takip etmiştir. Mütekellimîn metodunu benimseyen alimler ve Hanefî usûlcülerin her ikisi de mefhûmu muhâlefet konusunda ibârenin, işâretin ve iktizânın delaletini kullanmakta ancak Hanefî usûlcüler mütekellimîn metodunda yer alan mefhûmun delâletininin bir türü olan mefhûmu muhâlefeti fasit saymaktadır. Bu çalışmada hedeflenen amaç daha sonra yapacağımız çalışmalara temel olmak üzere mevcut ihtilafa dikkat çekerek her iki mezhebin delilleri bağlamında delalet bahislerini ele almaktır.

Anahtar Kavramlar: Mefhûmun Delâleti, Mantûk, Mefhûmu Muvâfakât, Mefhûmu Muhâlefet

The Content of Dalalat in Context of Language and Meaning

Abstract: In order for the validity of the provisions to be accepted, the judgment must comply with the procedures laid down in the Islamic law (fiqh) methodology (usûl). In Islamic Law Methodology, there are differences between the methods of Hanafi scholars (fuqaha) and the methods of Shafii-Mutakallimun scholars, regarding the making judgement the meanings expressed by the words of the Qur'an and Sunnah (texts) of the main sources of Islamic law. In this study purpose; the current disagreement to be based on the work we will do later is to draw attention to the issues of dalalat in the context of the evidence of both schools.

Keywords: The Content of Dalalat, Utterance, Expanding Meaning, Divergent Meaning

Giriş

İslam hukukunun aslî kaynakları olan Kur’an ve hadis metinlerinin Arapça olması nedeni ile bu kaynaklardan sağlam ve güvenilir hüküm çıkarılabilmesi için bu dilin inceliklerinin bilinmesi gerekir. Bu nedenle Arapçadaki lafız çeşitlerinin ve bunların hangi manalara geldiklerinin bilinmesi büyük önem arz eder.¹ Çünkü anlam denilince akla ilk gelen lafız değilse de lafız denildiğinde akla ilk gelen anlamdır. Ancak insan, zihninde var olan kavram ve nesnelere karşılık olarak koyduğu (vaz’ ettiği) kelimeleri, belirli kurallar çerçevesinde bir araya getirip anlamlı cümleler kurabilmektedir. Dilin toplumsal uzlaşmayı sağlayıcı fonksiyonu sayesinde,

* OMÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, rabi4_smr@hotmail.com

¹ Haçkalı, Abdurrahman, *İslam Hukuku El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 219.

insanların bir araya getirerek oluşturduğu bu anlamlı kelimeler toplumda benimsenirse uzlaşma sağlanmış olur.² Dilin bu uzlaşmadan meydana gelmesi, insanların kullandığı ses (kelime-lafız) ve anlamların kelimeler ve kelimelerin delâlet etiği nesnelere arasında tabii bir bağlantı olmadığını gösterir.

Yukarıda sözü edilen konuları ele alan fıkıh usûlü ilminin tanımı farklı şekillerde yapılabilmektedir. Bir tanıma göre “Kitap ve sünnet’in delillendirilmesinde, hüküm elde etme yöntem ve tekniklerinin anlaşılmasında fert ve toplum hayatına dair konuları düzenleyen bir alet; farklı konularla ilgili şer’i hükümlerin anlaşılmasına yardımcı olan araştırma ve kurallar bütünüdür”³ şeklinde ifade edilirken, başka bir tanıma göre ise “Müçtehidin şer’i amelî hükümleri tafsîlî delillerden çıkarabilmesine yarayan kurallar bütünü”dür⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Daha yalın bir ifadeyle “fıkıhın kaynakları ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen bilim dalı”⁵ şeklinde tanımlanmıştır. O halde bu tanımlardan hareketle fıkıh usûlünün amacı, şer’i amelî hükümlerin yine şer’i amelî deliller vasıtasıyla nasıl ortaya çıkarılacağını öğretmektir⁶ denebilir.

Usûl metotlarına uygun olarak hüküm çıkarma demek olan istinbâtı herkes yapamaz. Çünkü içtihat şartlarına haiz olan kişi (müçtehit) Kur’an ve sünnet’te bulunan bir konuya kıyas yapma şekillerini ve İslam teşriinin genel maksatlarına dair bilgiler doğrultusunda şer’i nasslardan hüküm çıkarabilmekte, aynı zamanda nasslarda yer almayan durumlarda kıyas veya maslahat gibi yöntemlerle şer’i hükmü tespit edebilmektedir.⁷ Nitekim müçtehidin ulaştığı hükmün geçerli olması için takip etiği yöntemin güvenli ve geçerli olması gerekmektedir. Bu güvenlik ve geçerlilik ise fıkıh usûlündeki esaslara uygun olmasına bağlıdır. Neticede, usûlde geçerli olarak kabul edilmeyen bir yöntem ile ulaşılan hükmün bir değeri yoktur.⁸ Usûl kurallarının belirlenmesi konusunda ise farklı yöntemler meydana gelmiştir.

² Şimşek, Mehmet Ali, “ Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkisi ”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2001, c. I, Sayı: 2, s. 80.

³ Hallâf, Abdulvehhâb, *İlm-u usûli’l-fıkıh*, Beyrut: Müessesetü’r-Risaleti’n-Nâşirûn, 2011, s. 5.

⁴ Şa’bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, s. 28.

⁵ Köksal, A. Cüneyd, Dönmez, İbrahim Kâfi, “Usûl-i Fıkıh”, *DİA*, 2012, c. XLII, s. 201.

⁶ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 22.

⁷ Şa’bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 31.

⁸ Çil, Mustafa, “Hanefî Usûlünde Fasit Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. I, Sayı: 2, s. 64.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki İslam Hukukunda isabetli hükümler elde edebilmek, Şârî'in maksadını anlamayla yani Şârî'in hitabı olan Kur'an ve sünnet'in doğru anlaşılmasıyla mümkündür. Bu ise ancak Kitap ve sünnet'in dil ve mantığının doğru anlaşılmasına bağlıdır. Biz de bu çalışmamızda nasslardan hüküm istinbat ederken, dil ve anlam ilişkisine birbirinden farklı şekilde yaklaşan iki ekolü ve bu ekollerden mütekellimîn metodunu esas alarak onların tasnifleri doğrultusunda delalet bahislerini ele alacağız. Bu nedenle öncelikle bu iki ekolün yöntem farklılığına değinmemiz gerekecek.

1. Fıkıh Usûlünde Fukahâ ve Mütekellimîn Metodu

Fıkıh usûlünün konusu, şer'î amelî hükümlerin aslî kaynağı olan Kitap, sünnet ve İcmâ'nın sübût ve delâletlerinin incelenmesidir. Ancak fûrû fıkıhın, fıkıh usûlünden önce oluşması, fıkıh usûlünün sistemleştirilmesi üzerinde etkili olmuştur. Bu durumun neticesinde fakihler meydana gelmiş olan fıkha uygun yöntemler geliştirmeye çalışmışlardır. Kelamcı usûl alimleri ise bu fıkıh birikiminin kelamî konularla bağlantısını kurmaya çalışmışlardır.⁹

Fıkıh usûlüne ait eserler kaleme alınırken iki yöntem takip edilmiştir. Bunlardan biri, kelam alimlerinin kullandığı, klasik kaynaklarda "tarîkatü'l-mütekellimîn" olarak geçen ve "kelamcılar yöntemi" adı da verilen metottur. İmam Şâfiî'nin *er-Risale* adlı eseri, fıkıh usûlü alanında kaleme alınan ilk eser olması nedeniyle, kendisinden sonra gelen Şafiî, Hanbelî, Mâlikî ve Zeydî mezheplerini de etkilemiştir. Yine pek çok Eş'arî ve Mu'tezilî kelamcılarının bu yöntem ile bazı aklî çıkarımlarda bulunması bu yöntemin "Şâfiîler Yöntemi" olarak da isimlendirilmesine neden olmuştur.¹⁰

İkinci yöntem ise, klasik kaynaklarda "tarîkatü'l-fukahâ" olarak geçen, fikhî meselelere uygun usûl kaideleri ortaya koymayı esas alan, fakihlerin çalışmalarıyla oluşması nedeniyle de "fakihler yöntemi" olarak isimlendirilen yöntemdir. Bu yöntemi ekseriyetle Hanefî mezhebi kullandığı için "Hanefîler Yöntemi" de denilmiştir.

⁹ İtaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, ss. 11-13.

¹⁰ İtaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 13.

Fukahâ ve mütekellimîn yöntemlerinin arasındaki ihtilafın nedeni değişik şekillerde açıklanmıştır. Çalışmaların bazılarında iki metod arasındaki farklılığın sadece kavramların isimlendirilmesinden kaynaklandığı söylenirken bazılarında ise aralarında daha derin farklar olduğu ifade edilmektedir. Hanefî fıkıh usûlcüleri lafızlardan hüküm elde ederken ibârenin, işâretin, nassın ve iktizânın delâleti olmak üzere dörtlü bir tasnif benimsemişlerdir. Bu tasnifin oluşmasında etkili olan durum ise Hanefî usûlcüleri lafızları, manaya delâlet etmeleri açısından birbiriyle yakın kuvvette olmasına rağmen, bütün delâlet çeşitlerini lafızdan mana istinbâtında bulunma yolları olarak görmüşlerdir. Bunun nedeni ise lafızların delil değerlerinin farklı olmasıdır. Mütekellimîn metoduna göre ise alimler lafızlardan hüküm elde ederken, lafzın mantûku ve mefhûmu şeklinde tasnifte bulunmuşlardır. Hanefîlerin bu tasniften kaçınmalarının nedeni lafza dayanmayan delâlet türlerinin de bu kısımlarda ele alınıyor olmasıdır.¹¹

İhtilafın diğer nedeni ise kelimcilerin kullandığı yöntemin fûrû fıkıhla iç içe olan fukahâ yöntemine göre daha soyut olmasıdır¹². Bu durumun, yöntemin sonucuna ilişkin bir farktan kaynaklandığını söylemek de mümkündür. Çünkü fukahâ metodunda, usûlcü alimler usûl kaidelerini mezhebin görüşlerine ters düşmemeye çalışarak oluşturmuşlardır. Ancak mütekellimîn metodunu benimseyen kelimciler, böyle kaygıları olmaksızın görüşlerini ortaya koymuş ve bu yöntemin, mezhebin görüşüne uygun olup olmamasını gözetmemişlerdir. Nitekim Hanefî usûl kitaplarında, hareket noktasının mezhep imamlarının görüşleri olduğu yine Hanefî usûl kitaplarında geçen “ashabımıza ait bazı görüşler buna delâlet eder”¹³ veya “ashabımızın yolu...”¹⁴ gibi ibarelerden ifade edildiği açıkça anlaşılmaktadır.

2. Delâlet Kavramının Tanımı ve Mahiyeti

“Delâlet” Arapça دَلَّ دَلًّا fiil kökeninden gelen bir isimdir. Sözlükte “rehber” ve “mutlak olarak kullanıldığı zaman, lafzın gerektirdiği şeydir.”¹⁵

¹¹ Okur, Hüseyin, “Hanefî Usûlcülerine Göre Nassın Delâleti ve Kıyasla İlişkisi”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, 2016, c. II, Sayı: 1, s. 79.

¹² İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Kahire: Daru’s-Şa’b, 1970, s. 418.

¹³ Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûlü’s-Serahsî*, Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005, s. 10.

¹⁴ Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fil-usûl*, Kuveyt: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Mektebetü’l-İrşâd, 1994, c. I, s. 291.

¹⁵ İbrahim Mustafa v.dğr., *Mu’cemû’l-vasît*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986, s. 294.

şeklinde tanımlanmıştır. İstilahta ise “söylenilen bir sözün, nasıl bir manaya mevzu olduğunun bilenlerce¹⁶ anlaşılır olmasıdır.”¹⁷ veya “zihnin; bir şey hakkındaki bilgiden başka bir şeyin bilgisine ulaşması anlamına gelen mantık ve fıkıh terimi”¹⁸ olarak kullanılmaktadır. İfade ettiği şey ise delil ile hüküm arasındaki ilişkidir.¹⁹

Delâlet bahisleri dil, mantık, fıkıh ve kelam alimlerinde kullanıldığı için birbirinden farklı tanım ve tasnifler bulunmaktadır. Mantıkçılar delâletin yalnızca lafzî vaz’î kısmıyla ilgilenirken, usûl alimleri şer’î hükmün kaynağı Kur’an ve sünnet lafızları olduğu için hem usûlde hem de fûrûda gayri lafzî delâlet ile de ilgilenmiştir. Nitekim Mecelle’nin 67. maddesindeki “Sâkîte bir söz isnat olmaz. Lâkin ma’raz-ı hâcette sükût beyandır” (sükût eden kişiye şu sözü söylemiş oldu denilmez ancak söylemesi gereken yerde susması ikrar ve beyan kabul edilir)²⁰ kaidesi ile sükûtun bazı durumlarda beyan sayılabileceği ifade edilmiş, buna da “beyân-ı zarûret” adı verilmiştir.²¹

Usûl alimleri, hitabın hükme ne şekilde delâlet ettiğini ortaya koyarken dil ile ilgili birçok konuyla ilgilenmişlerdir. Ancak bunu yaparken diğer disiplinlerden yararlanmalarının yanı sıra bu ilimlerin ilgilenmediği birçok konuyu da incelemiş ve kendilerine has teoriler meydana getirmişlerdir. Yine şer’î hükümleri ifade eden hitabın lafızlarını incelerken, dilcilerin temel kaidelerini esas almış ve bunlara gerek duydukça başvurmuşlardır. Dilcilerin ele almadığı ancak şer’î maksadın gerektirdiği yerleri ise ayrıntılı olarak ele almışlar ve böylelikle lafızları dilcilerden farklı olarak tasnife tabi tutmuşlardır.²²

Çalışmamız fıkıh usûlü kapsamındaki delâlet bahsi ile ilgili olduğu için, her ne kadar fıkıh usûlü alimleri, mantık ilmindeki tasnif şeklini aynen benimsemişlerse de mantık alimlerinin delâlet tasnifini, ilgili kaynak ve

¹⁶ Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016, s. 96.

¹⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilah-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2013, s. 22.

¹⁸ Bolay, Naci, “Delâlet”, *DİA*, 1994, c. IX, s. 119.

¹⁹ Nas, Taha, “Mefhûmu’l-Muhâlefe’nin Delâleti”, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 2010, Sayı: 14, s. 117.

²⁰ Yıldırım, Mustafa, *Mecelle’nin Küllî Kaideleri*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015, s. 155.

²¹ Bardakoğlu, Ali, “Delâlet”, *DİA*, 1994, c. IX, s. 119.

²² Nas, Taha, “Mefhûmu’l-Muhâlefe’nin Delâleti”, s. 118.

çalışmalara bırakacağız. Fıkıh usulünün; lafzî delil olarak kabul ettiği ve nass adını verdiği Kur'an ve sünnet'te geçen hükümlerin nasıl elde edildiği ve bunlar elde edilirken takip edilen usûller arasında fukahâ ve mütekellimîn metotlarının farklı yöntemleri benimsediği önceden de zikredilmişti.

Mana ve hükme delâlet bakımından lafızlar; vaz', açıklık-kapalılık, kullanım, delâlet tarzı şeklinde incelenmektedir. Ancak konunun ele alınış şeklinde ve isimlendirilmesinde ihtilaf söz konusudur. Öyle ki bu ihtilaf, bazen aynı mezhep mensubu olan usûlcüler arasında bile görülebilmektedir.

Mütekellimîn metoduna göre lafız-mana ilişkisi bakımından delâlet bahsi lafzın vaz'ı ve lafzın kullanımı şeklinde ele alınmıştır. Hüküm çıkarmada lafız ve mana irtibatını kurmak için ortaya konulan bu yöntemler, usûl alimlerince sistematik bir hale getirilirken, dış dünyada karşılaştığımız ve algıladığımız nesnelere lafızlar aracılığıyla ifade edilmesi nedeniyle büyük bir öneme sahiptir. Bu durum "lafızlar manaların kalıplarıdır" şeklinde meşhur bir ifade haline dahi gelmiştir. Gazzâlî'nin de aynı doğrultuda ifadeleri bulunmaktadır. Ancak yine Gazzâlî, nassların lafzî delâletleri incelenirken lafızların bir bütün halinde ele alınması gerektiğinden, tarihî ve içtimaî şartları göz ardı etmenin sakıncalarından da söz etmektedir.²³

Usûlcülerin beyanın daha çok sözlü delâlete mahsus olduğunu ifade etmeleri, fıkıh usûlü açısından elde edilen bilgilerin lafzî vaz'î delâlet üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Fakat şer'î hitabın delâletinin Hz. Peygamber'in fiilleri ile beraber ele alınması, gayrı lafzî delâletin de usûlcülerin ilgi alanına girdiğini ortaya koymaktadır.

Fukahâ metodunda lafızların delâleti konusu şu başlıklar altında incelenmiştir:

1. Konulduğu mana bakımından lafızlar (âm, hâs ve müşterek)
2. Kullanıldığı mana bakımından lafızlar (hakîkât, mecâz, sarîh ve kinâye)
3. Manaya delâletinin açıklığı bakımından lafızlar (açık olanlar, kapalı olanlar)

²³ Gazzâlî, Muhammed b. Ahmed, *el-Musteasfâ*, Mısır: el-Matbaatu'l-Emîriyye, H. 1322, c. I, s. 9.

4. Manaya delâletin şekli bakımından lafızlar (ibârenin, işâretin, nassın ve iktizânın delâleti).

Lafzın manaya vaz' olduğu manalar bakımından delâletin bu üçlü taksiminin nedeni, lafzın vaz'î delâletini ve bu delâletin derecesini belirlemektir. Hanefîler bu ayrıma "nazmın sîga ve lugat itibariyle yönleri"²⁴ demektedir ve âm, hâs, müşterek ve müevvel olarak ele almaktadırlar.

Lafızların vaz' olduğu manada kullanılıp kullanılmamasına göre hakîkât, mecâz, sarîh ve kinâye şeklindeki dörtlü taksimde, hakîkât-mecaz konusu daha çok beyan ilminin konusudur. Sarîh-kinâye ayrımı ise mananın niyet ve söylendiği ortamın delâletine ihtiyaç olmadan lafzın kendisinden anlaşılması durumunu bildirir.

Manaya delâleti açık olan lafızlar birbirlerinden farklı açıklık derecelerine sahiptirler. Buna göre açıklık derecesi açısından zayıftan kuvvetliye doğru zâhir, nass, müfesser ve muhkem şeklinde sıralamaya tâbi tutulmuştur. Manaya delâleti kapalı olan lafızlar da açıktan en kapalıya doğru hafî, müşkîl, mücmel ve müteşâbih olarak sıralanmaktadır.

Lafzın manaya delâletinin tarz ve keyfiyetine göre delâlet yolları denen kısımda iki usûl arasındaki fark daha da belirginleşmektedir. Hanefîlerin metodunda lafzın manaya delâleti Debusî'den itibaren²⁵ ibârenin, işâretin, nassın ve iktizânın delâleti olarak incelenirken, mütekellimîn metodunda mantûkun delâleti ve mefhûmun delâleti şeklinde iki ana başlık altında incelenmiştir. Mefhûmun delâleti ise dört çeşittir. Bunlar; sıfat, şart, gâye ve adettir.²⁶ Daha sonra da mefhûmun delâleti, mefhûmu muhâlefet ve mefhûmu muvâfakât olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hanefîlere göre mefhûmu muhâlefet fasit bir istidlal biçimi olarak kabul edilmektedir.²⁷

Fukahâ metodu mantık ilminde burhân-ı limmî (tümevarım) dediğimiz yöntemi uygularken, mütekellimîn usulcülerinin burhân-ı innî

²⁴ Pezdevî, Ebu'l-Hasan Ebu'l-'Usr Fahrulislâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2016, c. I, s. 26.

²⁵ Debûsî, Ebî Zeyd Ubeydullah b. Ömer, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, ss. 116-119.

²⁶ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 288.

²⁷ Çil, "Hanefî Usûlünde Fasit Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı", c. I, s. 67.

(tumdengelim) metodu ile hareket etmiştir. Bu sebeple Hanefî usûlcüler konunun anlaşılmasını sağlamak ve tatbikini kolaylaştırmak için eserlerinde pek çok örnek vermişlerdir. Mütekellimîn usulcülerine ise teşrî usûllerini akî istidlallere dayandırarak izah etmeye çalışmışlar, bunu yaparken de pek fazla örnek vermemişlerdir.²⁸ Bu nedenle izaha gayret edilen nedenler göze alındığında başlıklandırma ve isimlendirmeden kaynaklanan usûl farkı bu ihtilafın doğal bir sonucudur diyebiliriz.

3. Mefhûmun Delâleti

İmam Şâfiî'ye göre fikhî her meselenin bir çözümü mutlaka vardır. Bu çözüm ya bizzat nasların lafzında veya delâletindedir.²⁹ Mefhûmun delâleti için birçok tanım verilmiş olsa bile ortak bir tanım olarak "lafzın zikredilen kelimada bulunmayan söylenmemiş bir şeyin hükmüne delâlet etmesidir" şeklinde tanımlamak mümkündür.³⁰ Mefhûmun delâleti ile ulaşılmak istenen esas amaç kelamın lafızlarında sarahaten beyan edilmemiş anlamları açığa çıkarmaktır.³¹

Cüveynî ve Âmidî'nin tanımlarına göre mefhum "lafızlardan anlaşılın şey"³², İbn Hâcib'in tanımına göre ise "lafzın nutuk dışında delâlet ettiği şey"dir.³³ Lafızdan anlaşılın şey genellikle lafzın delâlet ettiği şeyde daha genel olabilmektedir. Bu iki tanım arasındaki ince fark budur.³⁴

Mütekellimîn metodunu benimsemiş ulemânın çoğuna göre mefhûmun delâleti, mefhûmu muvâfakât ve mefhûmu muhâlefet olmak üzere iki türlüdür ve çalışmanın geri kalan kısmında bunlar izah edilecektir.

3.1. Mefhûmu Muvâfakât

²⁸ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2010, s. 13.

²⁹ Şâfiî, İdris b. Muhammed (tahk.: Ahmed M. Şâkir), *er-Risâle*, Kahire: Dâru'l-Minhâc, 2005, s. 98.

³⁰ Ayrıca bkz. Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Fıkıh Lugatı*, çev.: Ayhan Ak, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012, s. 322.

³¹ Aybakan, Bilal, "İslam'da Doğru Bilginin Doğası ve Usûl-i Fıkıhın Geliştirdiği Yorum Tarzına Genel Bir Yaklaşım", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. XVIII, ss. 57-77.

³² Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah en-Nisâbüri, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1997, c. I, s. 165; Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İnkam*, Beyrut: Dâ'rûl Kütübî'l-İlmiyye, 1985, c. II, s. 84.

³³ İsfehânî, Şemsuddîn Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ali, *Beyânu'l-Muhtasar*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006, c. II, s. 159.

³⁴ Nas, Taha, "Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti", s. 119.

Mantûka yani zikredilen kelimada geçen lafza göre kurulan hükmün, hükme konu olan kelamla sadece dil unsurlarına dayanarak (lügat yolu ile) ortak anlam alanına (ortak illet) sahip olan ancak kelimada zikredilmeyen (meskûtu'n anı) lafız için de teşmil edilmesidir.³⁵ Daha yalın bir ifadeyle mefhumu muvâfakât, sözün lafzında söylenen şeyden söylenmeyenin anlaşılmasıdır.

Mütekellimîn metodunu benimseyen kalamcı usûlcülerde mefhûmu muvâfakât anlayışının tanımlanması Cüveynî ile başlamıştır.³⁶ Hanefî usûlcüler ise Debûsî'den başlayarak delâletin bu türüne "dâll bi'd-delâle", "delâletü'n-nas" ve "delâletü'd-delâle" gibi isimler vermişlerdir.³⁷ Cessâs da el-Fusûl adlı eserinde bu delâlet türü için "mâ yüfîdu min ciheti'd-delâle ma'nen" ifadesini kullanmıştır.³⁸ Debûsî'nin bu delâlet türünü tanımlarken "nassın delâleti"³⁹ tabirini tercih etmesinde Cessâs'ın etkili olduğu düşünülmektedir.⁴⁰ Tanımda verildiği yönüyle mefhûmu muvâfakât, Hanefî fukahâ metodunun takipçisi olan usûl alimlerinin kullandığı, Debûsî'nin tabiri olan "nassın delâleti" kavramına karşılık gelmektedir.

Mefhûmu muvâfakât veya nassın delâletinin anlaşılması için çoğunlukla şu ayetten örnek verilir:

"Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine «öf!» bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle."⁴¹

Ayette mefhûmu muvâfakâta konu olan lafız "أَفْ" yani "öf" kelimesidir. Bu kelimada "öf" lafzından anlaşılana (mefhûma) bakılarak hüküm, aralarında bu lafızla ortaklık bulunan⁴² bütün anlam alanları için yani muvâfakâta da teşmil edilir. Ayetin lafzıyla hareket ederek "öf demek yasaklanmıştır" hükmünden, mefhûmu muvâfakât gereğince "öf"

³⁵ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 386-387.

³⁶ Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, c. I, s. 298.

³⁷ İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 354.

³⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, c. I, s. 291.

³⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, s.130.

⁴⁰ İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 354.

⁴¹ Nisâ, 4/23.

⁴² Şâşî, Nizamuddîn, *Usûli'ş-Şâşî*, Pakistan: el-Büşrâ, 2015, s. 70.

kelimesiyle ortak yönü bulunan ve aynı manaya gelecek bütün lafızlarla birlikte “ebeveyne hakaret etmek, onları rencide etmek, sövmek ve dövmek de aynı şekilde yasaklanmıştır” hükmü verilir.

Farklı görüş sahiplerini ve onların konuyla ilgili görüşlerini aynı ayet üzerinden izah etmekte fayda var. Örneğin bu delâlet türünü kıyasın bir çeşidi olarak görenler de vardır. Onlara göre temel gerekçe delâletin ta'lile dayalı olmasıdır ve herkes tarafından anlaşılır biçimde açık olması da kıyas olmasına engel değildir. Bu görüşte olanlardan Basrî, yukarıda verilen ayetin delâletinde “öf” demenin yasaklanmış olmasının nedeninin eziyet içermesinden ve anne babaya gösterilmesi gereken saygıya ters olmasından kaynaklandığını ifade eder. Dolayısıyla dövme gibi eziyet ifade eden davranışlar da buna kıyasla yasak kapsamındadır. Çünkü dövme eylemi eziyet manasındaki “öf” kelimesi ile ortak ve hatta daha fazlasını ifade etmektedir. Bu nedenle bu delâlet türüne “kıyâsu'l-evlâ” da denilmiştir. Yine Basrî'ye göre bunun kıyas yoluyla olmasının gereği lafzın bu anlam için vaz'î veya örfî olarak konulmamış olmasıdır.⁴³

Mezkûr ayet ile ilgili olarak mütekellimun metodunu benimseyen İbn Hazm, ayetin illet merkezli anlaşılmasını ve yorumlanmasını doğru bir yöntem olarak kabul etmemiştir. Çünkü ona göre “öf” lafzı dilde zâhiri anlamı dışında bir anlam ifade etmemektedir. Yine ona göre bu lafızda dil ve mantık açısından dövmek, sövmek, öldürmek gibi eylemleri yasaklayıcı bir bağ da bulunmamaktadır. Örneğin bir cinayete şahit olmuş kimse, katilin maktule “öf” dediğini bunun üzerine maktulün öldüğünü söylese yalancı şahitlik etmiş olacaktır. İbn Hazm burada “öf” kelimesinin dilsel zeminde söz konusu eylemlerin hiçbirine delâlet etmediğini bu nedenle kelime ve kavramların delilsiz olarak farklı anlamlarda kullanılmasının tutarsız olduğunu ifade eder. Kendisi bu ayette anne babaya iyilik yapılması gerektiğini “ana babaya iyilik yap” ibaresinden çıkarmaktadır. Çünkü bu ibare ile anne babaya her türlü iyiliği yapmayı ve onları rahatsız edecek davranışlardan kaçınmayı ifade eder. Bunun nedeni ise iyilik ve kötülük kavramları arasındaki zıtlık ilişkisidir. Örneğin, bir insana iyilik yapmayı emretmek demek kötülük yapmayı yasaklamak demektir, ancak kötülük yapmamayı emretmek ona iyilik yapmayı da kapsamaz. Aynı şekilde bir insana kötülük yapmayı emretmek ona iyilik yapmayı da yasaklamayı ifade

⁴³ Basrî, Ebu'l-Hüseýin Muhammed b. Ali b. Tayyib, *el-Mu'temed*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983, c. II, s. 255.

eder. Buradan yola çıkılarak ayetin illetten hareketle yorumlanması ve kelimenin anlamının değiştirilmesini makul görmemiştir.⁴⁴

Görüldüğü üzere mefhûmun delâleti lafızla doğrudan değil lafız ile konulan hükmün gâye ve illeti aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu delâlete mefhûmu muvâfakât denilmesinin nedeni, lafzın taşıdığı anlamı aynı yönde (cihette) ve uygun şekilde, ayrıca onunla eşit veya ileri seviyede bir manaya götürüyor olmasıdır.

Mütekellimîn usûlcüleri bu delâlette nasstaki lafzın illetinin, nassta bulunmayan başka bir lafızda müştereken bulunmasına bağlı olarak hükmün aktarılması olduğundan dolayı “kıyâs-ı celî” demektedir. Celî kıyas (açık kıyas) isimlendirmesi Bâcî tarafından İmam Şâfiî’ye nispet edilmektedir⁴⁵ ve kendisi bu delâlet türünü kıyasın en kuvvetli şekli olarak kabul etmektedir.⁴⁶ Kazâî hükümlerin çoğu bu tür delâlet ile elde edilmiştir. Ancak Hanefî ve Hanbelî usûlcülerin çoğu ile Âmidî, İbnü’l-Hâcib gibi usûlcüler bu delâlet türünün lafzî delâlet olduğu görüşündedirler.⁴⁷

Hanefî fakihler kıyas ile elde edilen hükmün içtihat ile belirlenmiş olması ve nassın delâletiyle elde edilen hükmün de zan içermemesi nedeniyle bu delâlet türünün kıyas ile elde edilen hükümden daha evlâ olduğunu ifade ederek bu delâlet türüne “delâletü’l-evlâ” (öncelikli delâlet) veya “fehvâ’l-hitâb” (sözün maksadı) demektedir. Fakihler nassın delâleti yolu ile elde edilen hükmün içtihat ve kıyas ile değil, lafzın direkt lügat yoluyla manasının anlaşılması sebebi ile nassın delâletini kıyasın delâletine üstün tutmuştur.⁴⁸ Nassın delâletindeki ortak illet sebebi kaydı ile kıyastaki illet arasındaki fark nassın delâletinin tarifindeki “lügat yoluyla” kaydıdır.

Hanefî fakihler cumhur ulemânın takip ettiği mütekellimîn metodunun aksine nassın delâletinin bir kıyas olmadığını savunmuşlardır.⁴⁹ Bunun en önemli nedeni ise kıyas ile sabit olmayan hükmün hadd ve

⁴⁴ Parlak, Ali, “Zâhirî Te’vil Geleneği ve Dil Tasavvuru” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. XIII, Sayı: 2, ss. 201-202.

⁴⁵ Bâcî, Ebu’l-Velid Süleyman b. Halef, *İhkâmü’l-fusûl fi ahkâmî’l-usûl*, Beyrut: Medresetü’r-Risâle, 1989, s. 440.

⁴⁶ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008, ss. 512-515.

⁴⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, c. II, s. 63.

⁴⁸ Okur, Hüseyin, “Hanefî Usûlcülerine Göre Nassın Delâleti ve Kıyasla İlişkisi”, s. 81.

⁴⁹ Debusî, *Takvîmu’l-edille fi usûli’l-fikh*, s. 142.

keffaret gerektiren suç, ceza mahiyetinde ve şahıstan günahı kaldırmak için Şâri' tarafından konulmuş olmasıdır. Suç ile günahın ve bunlara uygun cezanın belirlenmesinde içtihadın söz konusu olması mümkün değildir. Bu nedenle Hanefî usûl alimleri hadd ve keffaretlerin belirlenmesinde, icthâdî kıyasın yeri olmadığını, içtihat ile değil sadece dil bilgisi kaideleriyle kavranabilen nassın delâletiyle bilineceğini ifade etmiştir. Bu durumda hüküm ifade etmede nassın delâleti ibâretü'n-nass ve işâretü'n-nass ile aynı seviyededir denebilir. Nassın delâleti ile ilgili olarak Hanefiler, sadece işitmek ile anlaşılabilen hatta bunun için düşünmeye dahi ihtiyaç duyulmayan bir anlamının olduğunu, bunun için alim ile avam arasında da bir fark olmadığını söylemektedirler.⁵⁰

3.2. Mefhûmu Muhâlefet

Mefhûm "anlaşılan", muhâlefet ise "zıddı, bir şeyin onun yerini alması" demektir. İki isim terkip olarak kullanılmıştır.⁵¹ Mefhûmu muhâlefet, hükme konu olan cümlede zikredilen lafızdan (mantûk) hareket ederek, lafzın hükümde dikkate alınan durumlardan birini (şart, aded, sıfat, gâye) taşıması nedeniyle, zikri geçmeyen şey (meskûtun anı) hakkında elde edilen hükmün anlamının tersini hüküm olarak çıkarmaktır.⁵² Daha yalın bir ifadeyle, söylenen sözün hükmünün aksinin, söylenmeyen kısmı için de geçerli olduğuna delâlet etmesidir.⁵³ Bu delâlet türüne "mefhûmu muhâlefet"⁵⁴ denilmesinin nedeni lafızda zikredilmeyen hükmün zikredilen hükme muhalif olmasıdır.

Şafî ve Malikî usûlcülerin bu delâlet türünü "delîlu'l-hitâb"⁵⁵ olarak isimlendirmesinin nedeni, muhalif mananın hitabın delâletinden çıkarılmasıdır.⁵⁶ Hanefî usûlcüler bu delâlet türü için daha çok "el-mahsûs bi'z-zikr, et-tahsîs bi'z-zikr, et-tahsîsu'ş-şey bi'z-zikr"⁵⁷ gibi ifadeler

⁵⁰ Okur, Hüseyin, "Hanefî Usûlcülerine Göre Nassın Delâleti ve Kıyasla İlişkisi", s. 100.

⁵¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alf b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2003 c. III, s. 184; İbrahim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 250.

⁵² Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 387.

⁵³ İtaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Müttekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 366.

⁵⁴ Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, s. 274.

⁵⁵ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl*, s. 446; Basrî, *el-Mu'temed*, c. I, s. 157; Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Fıkıh Lugatı*, çev.: Ayhan Ak, s. 322.

⁵⁶ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 387.

⁵⁷ Cessas, *el-Fusûl fi'l-usûl*, c. I, ss. 289-291; Buhârî, 'Âlâuddîn Abdulazîz b. Muhammed b. Abdulazîz, *Keşfu'l-esrar 'an usûli fahru'l-islâm el-Pezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009, c. I, ss. 123-124.

kullanmışlardır. ⁵⁸ Delîlu'l hitâb veya mefhûmu'l muhâlefe Hanefî usûlcülerince geçersiz sayılmıştır.⁵⁹ Değişik tanımlar yapılırken her ne kadar dikkat çekilmese de delîlu'l-hitâbın delâleti mantûka bağlı olarak ispat veya yasak olması arasında bir fark yoktur.⁶⁰

Mefhûmu muhâlefet, zikredilen lafzın hükmünün bağlı olduğu şartlara göre mefhûmu'ş-şart, mefhûmu'l-aded ve mefhûmu's-sıfat ve mefhûmu'l-gâye olarak dörde ayrılır.

3.2.1. Mefhûmu'ş-Şart

Tanım olarak lafzın zikrine göre ortaya konan hüküm bir şarta bağlı olarak tesis edilmişse, şart bulunmadığı zaman hükmün de geçersiz olmasıdır. Yani hükmü şart edatlarından biri ile belirli bir şarta bağlanmış nassın, bu şartın bulunmadığı durumlarda o hükmün geçerli olmadığına delâlet etmesidir. ⁶¹

“Eğer hamile iseler, doğurmalarına kadar nafakalarını verin...”⁶² ayetinde geçen “Eğer hamile iseler, doğurmalarına kadar nafakalarını verin” ifadesiyle ortaya konan nass, lafzın mantûku ile boşanan kadın, hamile ise nafakasının karşılanması gereğine işaret etmektedir. Nafaka konusunda hüküm "hamilelik" şartına bağlandığına göre, mefhumu muhalifiyle boşanan ancak hamile olmayan kadınların nafakalarının karşılanmasına gerek olmadığına delâlet etmektedir.

İmam Şâfi, bu ayet ile ilgili olarak kadının hamile olması veya ric'î talak ile boşanması durumunda nafaka verilebileceğini söylemektedir. Bu delâlet türünü kabul etmeyen Hanefî usûlcüleri ise talak nedeniyle iddet bekleyen bütün kadınların kendilerinin istememesi durumu dışında nafaka verilebileceğini söylemektedir.⁶³

“Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile mehrin bir kısmını size bağışarlarsa onu da afiyetle yeyin”⁶⁴

⁵⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkh*, ss. 139-141.

⁵⁹ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, c. I, s. 107.

⁶⁰ İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 369.

⁶¹ Şa'bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, s. 408.

⁶² Talâk, 65/6.

⁶³ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 387.

⁶⁴ Nisâ, 4/4.

ayeti, karısının rızası olduğu zaman kocanın mehirden bir miktar alabileceğini ifade etmektedir. Ayetin mefhumu muhalifi ile kocanın, karısı razı olmadığı sürece mehrinden bir şey almasının haram olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵

Mefhûmu'ş-şart bahsinin anlaşılması için verilebilecek diğer bir örnek ise "Bağış yapan, bağışından dolayı bir karşılık almamış ise, bağışladığı şey üzerinde bağışlanan kişiden daha fazla hak sahibidir"⁶⁶ hadisidir. Bu hadisin hükmü, lafzın mantûku ile kurulacak olursa, hibe edenin hibe konusu olan şey üzerinde geri alma hakkı bulunduğu, ancak bu hakkın hibesine ilişkin bir karşılık almamış olma şartına bağlı olduğu anlaşılır. Mefhûm, yani anlaşılanın muhâlifi yolu ile hibe eden, eğer hibesine karşılık bir şey almış ise hibe eden kimsenin hibe ettiği şeyi geri alamayacağı hükmü istidlal edilir. Yani mantûku lafızdaki şart ortadan kalkınca kurulan hüküm de ortadan kalkar.

3.2.2. Mefhûmu'l-Aded

Kelamın zikrinin mantûku ile kurulan hüküm belli bir sayı ile sınırlandırılmışsa sayının haricindeki miktarların aynı hükme delâlet etmemesine mefhûmu'l-aded denir.⁶⁷

"Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Mü'minlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun." ⁶⁸ ayetinde geçen "Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun." kelamının zikrinden mantûku ile ortaya konan hüküm "yüz" sayısı ile sınırlandırılmıştır. Mefhûmu muhâlefet ile hükümde kayıtlı "yüz sopanın" azaltılmasının veya arttırılmasının mümkün olmadığı istidlal olunur.

Mefhûmu'l-aded ile ilgili verilebilecek bir diğer örnek ise zekatla ilgili olarak zikredilen "Her beş deve bir koyun zekât olarak verilir." ⁶⁹ hadisidir. Hükmün mantûku ile zekât verilmesinin şartı "beş deve sahibi" olmak ile sınırlandırılmıştır. Bu nassın mefhûmu muhâlifi ile sahip olunan deve sayısının beşten az olması halinde develerden zekât verilmesinin vacip olmadığı anlaşılmaktadır.

⁶⁵ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, s. 231.

⁶⁶ Zeylaî, Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-râye*, İstanbul: Anatolia Kültür Yayınları, 2014, ss. 125-126.

⁶⁷ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 390.

⁶⁸ Nûr, 24/2.

⁶⁹ İbn Mâce, Zekât, 9.

Hanefîler mefhûmun bu türünü direkt adedin belirlediği bir miktar olarak kabul ettikleri için mefhumu muhâlefet olarak kabul etmezler.⁷⁰ Çünkü bizzat adedin tayin ettiği bir miktardır. Verilen örnekten hareketle cezanın artırılması veya azaltılması Allah'ın tayin ettiği cezanın bir kısmını ihlal etmek demektir. Bu durumda cezayı artırmak kul hakkını, eksiltmek ise Allah hakkını ihlal eder.⁷¹

3.2.3. Mefhûmu's-Sıfat

Kelamda zikredilenin mantûku ile kurulan hüküm bazı özellikleri taşıma şartı ile sınırlandırılmışsa, hükmün bu şartı sağlamayan durumlarda aynı hükme tabii olmamasıdır.⁷²

Hiz. Peygamber'in "Zengin kişinin borcunu ödemeyi uzatması zulümdür"⁷³ hadisinde mantûku ile zengin kişinin borcunu ödemeyerek vâdeyi uzatması zulüm olarak tanımlanmıştır. Mefhûmu muhâlefet ile hüküm tekrar değerlendirilirse; fakirin borçlu olduğu zaman borcunu ödemeyerek vâdeyi uzatması zulüm değildir. Çünkü kelamda zikredilen lafız yani zulüm "zenginlik" şartı ile sınırlandırılmıştır.

"Sâime olan davardan zekat gerekir."⁷⁴ hadisi konuyla ilgili verilen en meşhur örnektir. Hadisin mantûku ile sâime yani senenin çoğunu umumî otlaklarda beslenerek geçiren koyunların zekatının vacib olduğu anlaşılmaktadır. Mefhûm'u muhâlifisi ile de malûfe (besi) koyunlarından zekatın vacib olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü mantûk hakkındaki "sâime" vasfı besi hayvanlarında bulunmamaktadır.⁷⁵

Konuyla ilgili verilebilecek diğer örnek ise Hiz. Cabir (r.a.) tarafından rivayet edilen "Resûlullah (s.a.v) taksim edilmedikçe her (akar) malda şuf'a hakkı bulunduğuna hükmetti"⁷⁶ hadisidir. Buradan mantûku ile taksim yapılmadan ortaklık bulunan her malda şuf'a hakkının meşru kılındığını,

⁷⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, c. I, ss. 291-292.

⁷¹ Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 392.

⁷² Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, s. 388.

⁷³ Buhârî, *İstikraz*, 12.

⁷⁴ Nesai, *Fer'*, 2.

⁷⁵ Hiz. Peygamber'in bu ifadesiyle ilgili Gazzâlî'nin değerlendirmeleri için bkz. *el-Musteasfâ*, ss. 186-187.

⁷⁶ Tirmîzî, *Ahkâm*, 33.

mefhûmu muhâlefet delâletiyle ise taksim yapılarak ortaklığın giderilmesinden sonra artık bu hakkın kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü hüküm “taksim edilmemiş olma” şartı ile sınırlandırılmıştır.

Mefhûmu’s-sıfata konu olan bir kelimadan çıkarılacak hükmün uygulanabilmesi için kelimadaki zikrin bulunmadığı zamanda mefhûmu’s-sıfat ile ortaya konan hükmün de bulunmaması haricinde övgü, eleştiri veya vasfa sahip olan şeyi açıklama gibi amaç veya fayda taşımamasıdır.⁷⁷

3.2.4. Mefhûmu’l-Gâye

Mefhûmu’l-gâye, bir sınır ile kayıtlanmış olan lafzın bu sınırı geçtiğinde hükmün tersinin sabit olacağına delâlet etmesine denir. Gâye ifade eden delâlet türünde “-e kadar” anlamına gelen “hattâ” ve “ilâ” (إلى-حتى) lafızları kullanılmaktadır. Buna göre bu edatlar ile hükmün, belli bir sınıra kadar geçerli olması, hükmün sınırın dışındaki kısım için geçerli olmamasıdır.⁷⁸

“Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı) siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için. Sonra gece oluncaya kadar orucu tamamlayın.”⁷⁹ ayeti, mantûku ile Ramazanda yeme içme eyleminin gece vakti fecrin doğuşuna kadar mübah olduğuna delâlet etmektedir. Aynı nass mefhûmu muhâlifi ile “hattâ” edatıyla sınırlandırılmış olan fecrin doğuşundan sonra yeme içmenin haram olduğuna delâlet etmektedir. Aynı zamanda ayet mantûku (ibaresi) ile de oruç ibadetinin fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar sürdüğüne delâlet etmektedir. İlgili nass, mefhumu muhâlifi ile güneşin batışı ile bu ibadetin sona erdiğine delâlet etmektedir. Bu ise gâye edatı olan “ilâ” ile kullanılmıştır.

Şafîî, Mâlikî ve Hanbelîlerin kabul ettiği mefhûmu’l-gâyeyi Hanefî usûlcüleri kabul etmemektedir. Bunun nedeni ise hükmün bir kayıt ile bağlantısı olduğunu ve bu kaydın ortadan kalkması ile hükmün de ortadan kalkacak olmasıdır. Örneğin “Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın.”⁸⁰ ayeti, “yaklaşma!” hükmünün temizlendikten sonra ortadan kalktığına delâlet eder.

⁷⁷ Hazar, Fatma, “Mefhûmu’l-Muhâlefe’nin Mâhiyeti ve Delil Oluşu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 68.

⁷⁸ Koçak, Muhsin v.đđr., *Fıkıh Usûlü*, s. 390.

⁷⁹ Bakara, 2/187.

⁸⁰ Bakara, 2/222.

Mefhûmu muhâlefenin türlerini kısaca zikredip örneklendirmeye çalıştık. Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus da mefhûmu muhâlefeti delâleten kabul eden ulemânın temel olarak mefhûmu muhâlefe ile amel edilebilmesi için mantûkun, yani söylenen ile hüküm konusu edilen kaydın, bu hükme özel bir kayıt olması gerektiği, kaydın yokluğunda hükmün de kalkması gerektiğidir.⁸¹

Sonuç

Bu çalışmada aslî kaynaklardan hüküm elde ederken usûl alimlerinin izlediği yollar ve lafızların manaya delâlet yollarından olan “mefhûmun delâleti” konusu ve İslam hukuk usûlcülerinin bu konuya yaklaşımları ile bu yaklaşımların hükümlere etkileri incelenmiştir.

Mefhûmun delâleti konusunda ve mefhumu muhâlefe konusunda Hanefî usûlcüler ile cumhur ulemâ arasında görüş ayrılığı olduğu görülmüştür. Mütekellimîn ve Hanefî usûlcülerin ikisi de ibâre, işâret ve iktizânın delâletini kullanmaktadır. Mütekellimîn metodunda mefhûmu muvâfakât olarak isimlendirilen delâlet bahsi, Hanefîlerde nassın delâleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla mahiyetleri aynı olan bu delâletlerin sadece isimlendirilmesinde bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna rağmen mütekellimîn metodundaki mefhûmu muhâlefe konusunu Hanefî usûlcüler fasit bir istidlal olarak kabul etmektedir. Ancak bu iki ekolün delillerindeki örneklere bakıldığında her ne kadar bahisleri isimlendirilmelerinde ve takip ettikleri usûllerde farklılık olsa da usûlcü alimlerin delâlet tasniflerinin çoğunda görüş birliği olduğunu ve aynı sonuca ulaştıklarını anlamaktayız.

İlgili kaynaklar incelendiğinde mefhûmu muhâlafetin delil olarak kabul edildiği mütekellimîn metodunu benimseyen cumhur ulemâdan bazı alimlerin bu görüşü reddettiği, yine mefhûmu muhâlefeti fasit sayan Hanefî usûlcülerden bazılarının da mezhebinin benimsediği bu görüşü reddettiği görülmektedir. Lafzın hangi delâlet türü ile anlaşıldığı konusunda dil bilgisine mi yoksa kıyasa mı başvurulduğu konusu dışında, tanımlar lafzen farklı görünse de temelde aynı şeyi ifade ettiği Nas tarafından yapılan

⁸¹ Yaman, Ahmet, Çalış, Halit, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 18.

incelemede beyan edilmiştir ⁸² Nitekim farklı metotları kullanan usûl alimlerinin tanımlardan sonra verdiği örnekler aynıdır. Fıkıh usûlünde, usûl anlayışının bir bütün halinde ve kendi içinde tutarlı olması gereği, diğer istidlâl çeşitlerini geçersiz saymaya neden olmuştur. Ancak yukarıdaki incelememiz neticesinde hasıl olan kanaatimiz; Çil'in de ifade ettiği gibi⁸³ mezhebin görüşünü savunmak amacıyla bazı istidlâl türlerini geçerli saymamak bizi bu hüküm çıkarma yöntemlerinden mahrum bırakacaktır.

Kaynakça

- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkam*, Beyrut: Dâ'rûl Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.
- Aybakan, Bilal, "İslam'da Doğru Bilginin Doğası ve Usûl-i Fıkıhın Geliştirdiği Yorum Tarzına Genel Bir Yaklaşım", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. XVIII, ss. 57-77.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl*, Beyrut: Medresetu'r-Risâle, 1989.
- Bardakoğlu, Ali, "Delâlet", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. IX, ss. 119-22.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyîb, *el-Mu'temed*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılah-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- Bolay, Naci, "Delâlet", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. IX, s. 119.
- Buhârî, 'Âlâuddîn Abdulazîz b. Muhammed b. Abdulazîz, *Keşfu'l-esrar 'an usûli fahru'l-islâm el-Pezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîh-i Buhârî*, Şam: Dâru'l-İbn Kesîr, 1990.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fil-usûl*, Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mektebetü'l-İrşâd, 1994.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdulmelik b. Abdullah en-Nisâbûrî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1997.

⁸² Ayrıca bkz. Nas, Taha, "Mefhûmu'l-Muvâfaka'nın Delâleti", Konya: *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 18, s. 94.

⁸³ Bkz. Çil, "Hanefî Usûlünde Fasit Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı", c. I, s. 64.

- Çil, Mustafa, "Hanefî Usûlünde Fasit Sayılan İstidlallerden İstifade İmkanı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. I, Sayı: 2, ss. 63-78.
- Debûsî, Ebî Zeyd Ubeydullah b. Ömer, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Gazzâlî, Muhammed b. Ahmed, *el-Musteasfâ*, Mısır: el-Matbaatu'l-Emriyye, H. 1322.
- Haçkalı, Abdurrahman, *İslam Hukuku El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Hallâf, Abdulvehhâb, *İlm-u usûli'l-fıkh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risaleti'n-Naşirûn, 2011.
- Hazar, Fatma, Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Mâhiyeti ve Delil Oluşu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2014.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, Kahire: Daru's-Şa'b, 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, Beyrut: Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *"Lisânu'l-Arab"*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- İbrahim Mustafa v.dğr., *Mu'cemû'l-vasît*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İstanbul: İsmar Yayınevi, 2011.
- İsfehânî, Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ali, *Beyânu'l-Muhtasar*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Rağbet Yayınlar, 2012.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Fıkıh Lugatı*, çev.: Ayhan Ak, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Koçak, Muhsin v.dğr., *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Köksal, A. Cüneyd, Dönmez, İbrahim Kâfi, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c. XLII, ss. 201-210.
- Nas, Taha, "Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 2010, Sayı: 14, ss. 118-154.

- _____, "Mefhûmu'l-Muvâfaka'nın Delâleti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 18, ss. 91-110.
- Nesâî, Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünen*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Okur, Hüseyin, "Hanefî Usûlcülerine Göre Nassın Delâleti ve Kıyasla İlişkisi", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)*, 2016, c. II, Sayı: 1, ss. 107-136.
- Parlak, Ali, "Zâhirî Te'vil Geleneği ve Dil Tasavvuru" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. XIII, Sayı: 2, ss. 189-215.
- Pezdevî, Ebu'l-Hasan Ebu'l-'Usr Fahrulislâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2016.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Şa'bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Şâfiî, İdris b. Muhammed (tahk.: Ahmed M. Şâkir), *er-Risâle*, Kahire: Dâru'l-Minhâc, 2005.
- Şâşî, Nizamuddîn, *Usûli's-Şâşî*, Pakistan: el-Büşrâ, 2015.
- Şimşek, Mehmet Ali, " Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri ", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2001, c. I, Sayı: 2, ss. 80-111.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1968.
- Yaman, Ahmet, Çalış, Halit, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015.
- Zeylaî', Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-râye*, İstanbul: Anatolia Kültür Yayınları, 2014.